

הרב ישראל דנדרוביץ שליט"א
מגיד שיעורי הירושלמי בקול הדף
ערד

החיסרון של שמן הזית בנרות חנוכה

למרות כל מעלותיו של שמן הזית המהודר ביותר להדלקת נרות חנוכה, עדיין ניתן למצוא בו חיסרון המעיב על שלימות ההידור: שמן הזית אינו 'משך נהורי'!
לצד יישוב קושיית ה'בית יוסף' הידועה, ועיון מקיף במה שהגמרא אינה מזכירה את הידורו של שמן הזית בכך ש'בו נעשה הנס', נעסוק כאן בשאלה הלכתית מובהקת:
מי שאין בידו להדליק בשמן זית, האם יש מקום שיהדר וידליק ב'שמן שומשמן'?

קושיית הבית יוסף

הקושיה המדוברת ביותר בעולם התורה היא ללא ספק הקושיה הידועה בשם 'קושיית הבית יוסף' על ימי החנוכה. קושיה זו זכתה למאות תירוצים וישובים במשנתם הברוכה של גדולי הדורות, דבר שהוא ללא תקדים בכל התורה כולה. אין עוד דוגמא לעניין תורני שכה רבים הם נחלי הדיו שזרמו בקולמוסיהם הברוכים של חכמי התורה, לבארו וללבנו באופנים שונים ומגוונים.
כבר נודע בשערים המצוינים בהלכה שלא זו בלבד שבספרי הראשונים כבר נמצאת שאלה זו, אלא שכבר בתקופת רבותינו הגאונים נדרשו לשאלה זו, וכפי שהובאו בזה דברי רבינו הא"י גאון ב'תשובות הגאונים'¹. ברם זכה מרן ה'בית יוסף' וקושיה זו נקראת על שמו, ותחת כנפיו היא חוסה ומתבדרת באוהלי שם.

ציר הקושיה סובב על דברי הגמרא במסכת שבת²: "מאי חנוכה? דתנו רבנן... שכשנכנסו יונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד, נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום ועשאוים ימים טובים בהלל והודאה".
מפורש איפוא כי באותו 'פך אחד של שמן' היה די שמן עבור 'להדליק יום אחד', ונמצא שלמרות ש'נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים' לא היה כל נס ביום הראשון, שהלא לצורך היום הראשון היה שמן ככל צרכו, והנס לא היה לכאורה כי אם שבעת ימים גרידא.
מעתה הקשה מרן ה'בית יוסף'³, וכאמור כבר קדמוהו רבותינו הראשונים: על מה ולמה קבעו חכמינו ז"ל להדליק נרות שמונה ימים לזכר הנס שלא היה כי אם שבעה ימים. ה'בית יוסף' גופיה וכן שאר רבותינו הראשונים מתרצים את הקושיה בתירוצים שונים אשר מהווים אבן יסוד לפלפוליהם של האחרונים שהרבו לשאת ולתת בתירוציהם.
כפטיש יפוצץ סלע נאמרו במרוצת הדורות מאות רבים של תירוצים על קושיה זו, בפלפול ובסברא בדרוש ובחסידות, ונתחברו ספרים מיוחדים שכינסו את התירוצים לפונדק אחד, כשהמפורסם שבהם הוא ספר 'נר למאה'⁴ שליקט מאה תירוצים על השאלה, וזה עתה הופיע ספר 'ימי שמונה'⁵ ובו חמש מאות תירוצים על השאלה, נהרא נהרא ופשטיה ויגדיל תורה ויאדיר.
כפטיש יפוצץ סלע נאמרו במרוצת הדורות מאות רבים של תירוצים על קושיה זו, בפלפול ובסברא בדרוש ובחסידות, ונתחברו ספרים מיוחדים שכינסו את התירוצים לפונדק אחד, כשהמפורסם שבהם הוא ספר 'נר למאה'⁴ שליקט מאה תירוצים על השאלה, וזה עתה הופיע ספר 'ימי שמונה'⁵ ובו חמש מאות תירוצים על השאלה, נהרא נהרא ופשטיה ויגדיל תורה ויאדיר.

צריכין לדרוש ולחקור בנס דחנוכה

השפע הרוחני יוצא הדופן שיש לחידושי תורה על שאלה זו מוסבר בדברי מרן הרה"ק ה'שפת אמת'⁶ ה"ן בדברי הגמרא שהבאנו לעיל. סדר הדברים במהלך הסוגיא שם הוא שהגמרא דנה בעניין פתילות ושמנים המותרים להדלקה בנרות שבת, ואגב זה הגמרא מציינת את דין פתילות ושמנים אלו להדלקה של נרות חנוכה, והגמרא ממשיכה ומביאה דיני חנוכה נוספים.
רק לאחר שהגמרא מביאה את דיני החנוכה, שואלת הגמרא: "מאי חנוכה? דתנו רבנן...", ועל זה שואל השפת אמת: "ולמה הוצרכו להביא מעיקרא דיני חנוכה אגב גררא ולומר אחר כך 'מאי חנוכה' ולא אמרו תנו רבנן כו'".

¹ מהדורת מוסאפיה, סימן קד.

² שבת דף כא ב.

³ א"ח סימן עת"ר.

⁴ 'נר למאה' לרבי ירחמיאל זעלצער מניו יורק.

⁵ 'ימי שמונה' בהוצאת מכון אור חדש, אשדוד תשס"ז.

⁶ חנוכה תר"מ ד"ה בגמרא.

מתרץ ה'שפת אמת' ומסיר את הלוט שמאחרי הדברים: "אבל להראות כי צריכין לדרוש ולחקור בנס דחנוכה, כי לעולם יש בו התחדשות ותוספות. כי זה ההפרש בין תורה שבכתב שאין להוסיף עליו, אבל בתורה שבעל פה וכן נס זה שלא ניתן לכתוב כמו שאיתא בגמרא⁷, והוא בכלל תורה שבעל פה יש בו תמיד תוספות. ומהאי טעמא נקרא חנוכה שיש בכל שנה התחדשות והתפשטות הנס בכל שנה כפי הדור".

ואכן עינינו הרואות כיצד בחנוכה 'יש בכל שנה התחדשות והתפשטות הנס בכל שנה' והתורה שבעל פה שסביב עיני חנוכה פרה ורבה ומשנה לשנה יש בה יותר ויותר חידושים ותוספות, וכל זה משום שחנוכה נכנסה אף היא לכלל תורה שבעל פה ש'יש בו תמיד תוספות'. בהתאם להוראת ה'שפת אמת' הקובע 'כי צריכין לדרוש ולחקור בנס דחנוכה, כי לעולם יש בו התחדשות ותוספות' נציע כאן תירוץ חדש על 'קושיית הבית יוסף' המבוסס על חידושו של ה'שפת אמת' בחידושו על הש"ס.

האם יש הידור ב'שמן שומשמן'?

ולא באו דברים אלו אלא כפתיחה לשאלה הלכתית טהורה שאותה נלבן ונברר בס"ד במאמרינו הנוכחי: כבר קבעו רבותינו הפוסקים כי מצוה מן המובחר הוא להדליק את נרות החנוכה בשמן זית⁸, אלא שהנידון לפנינו הוא מה נעשה ביום שידובר לנו באדם שאין ברשותו שמן זית כי אם רק שמנים מסוגים אחרים, וביניהם גם שמן שומשמן.

השאלה היא האם מכיוון שאין בידו שמן זית, שוב אין זה משנה באיזה שמן הוא ידליק את נרות החנוכה. או שמא עדיין יש הידור מצווה באם הוא ידליק את נרותיו דווקא בשמן שומשמן, וזאת לפי דברי הגמרא שיובאו להלן, בהם נראה כי יתכן ויש למצוא הידור מיוחד בשמן שומשמן שאינו קיים בשמנים אחרים.

במה הידר רבה להדליק את הנרות?

הגמרא במסכת שבת⁹ מביאה את קביעתו של רבי יהושע בן לוי: "כל השמנים כולן יפין לנר, ושמן זית מן המובחר". מוסיפה הגמרא: "אמר אביי, מריש הוה מהדר מר אמשחא דשומשמי; אמר, האי משך נהורי טפי. כיון דשמע לה להא דרבי יהושע בן לוי מהדר אמשחא דזיתא; אמר, האי צליל נהוריה טפי".

רבה היה בתחילה מהדר להדליק את הנרות דווקא בשמן העשוי משומשמן, וזאת לפי שיש בו מעלה של 'משך נהורי', אלא שברבות הימים חזר בו רבה מדעתו זו ומסקנתו הייתה שיש להתעלם מאותה המעלה שיש לשמן שומשמן ולהעדיף את שמן הזית שיש לו מעלה שאינה מצויה בשמנים אחרים והוא ששמן זה 'צליל נהוריה'.

המעלה של שמן הזית שהוא 'צליל נהוריה' מובנת היטב, וכפי שפירש רש"י ששמן זית הוא 'צלול ומאיר' דהיינו שאורו זך ונקי ביותר, ומעלה זו אינה נמצאת בשמנים אחרים כפי שהיא נמצאת בשמן זית. אולם המעלה של שמן השומשמן אינה מובנת דיה – מה בדיוק הכוונה ששמן זה 'משך נהורי'.

נרות חנוכה או נרות שבת

אלא שעוד קודם לבעיה זו, קיימת בסוגיא כאן אי בהירות כללית על איזה מצות הדלקת נרות מדובר – האם הדיון כאן הוא על נרות חנוכה או שמא על נרות שבת.

מחד גיסא, במרבית הפעמים שהגמרא דנה על הדלקת נרות החנוכה היא מציינת זאת במפורש, וכמו שאנו מוצאים בדינים הסמוכים: "אכסנאי חייב בנר חנוכה"; "המדליק נר של חנוכה צריך לברך" וכיוצא בזה, ואילו כאן הגמרא סותמת ולא אומרת שמדובר בנרות חנוכה.

ומאידך גיסא, מיקום דינים אלו בתוך ה'סוגיא דחנוכה' המפורסמת מראה לכאורה כי עליה אנו דנים, והמשא ומתן ההלכתי על העדפות השמנים נאמר אף הוא על נרות החנוכה.

יש מגדולי האחרונים הנוטים לראות בסוגיא זו מחלוקת של רבותינו רש"י ובעלי התוספות על איזה נרות מדובר, ויש החולקים על כך ולדעתם שניהם מודים שהדיון כאן הוא בנרות חנוכה ולא

⁷ השוה יומא דף כט א: "אמר רב אסי למה נמשלה אסתר לשחר לומר לך מה שחר סוף כל הלילה אף אסתר סוף כל הנסים. והא איכא חנוכה, ניתנה לכתוב קא אמרינן".

⁸ השוה לדברי הבית יוסף (או"ח ריש סימן תרעג): "והרוקח (סי' רכו ד"ה כל השמנים) כתב שמן זית מצוה מן המובחר וגם המרדכי (סי' רסח) כתב שמהר"ם היה רגיל להדליק בשמן זית, וכן פסק הרמ"א בהג"ה (שם): "ומיהו שמן זית מצוה מן המובחר (מרדכי וכל בו ומהר"ל)".

⁹ שבת דף כג א.

בנרות שבת¹⁰. כך או כך – שאלה זו תלויה ועומדת בשאלה הקודמת, מהו טיב מעלת שמן השומשמן שהוא 'משך נהורי', וכפי שנראה להלן.

המונח החדש: 'נפיש נהוריה'

דעתם של בעלי התוספות מפורשת שהדיון כאן לא אמור אלא לעניין נרות חנוכה: "מריש הוה מהדר מר אמשחא דשומשמי - נראה דאנר חנוכה קאי ומשום טעמא דמסיק דנפיש נהוריה טפי" שכן לעניין נרות שבת אין ספק שבוודאי שמן זית הוא השמן העדיף: "אבל לנר שבת פשיטא דשמן זית מצוה מן המובחר לפי שנמשך אחר הפתילה טפי מכולהו כדמוכח במתניתין דכולהו מודו ביה דמדליקין".

אם כי נקודה זו שמדובר כאן בנרות חנוכה, ברורה לחלוטין בדברי התוספות, הרי שמצד שני יש בדבריהם עניין סתום ולא נהיר: תוספות מכניסים כאן מונח חדש, שאינו מוזכר בסוגיא – "נפיש נהוריה", והם אינם מפרשים על מה זה נאמר, האם על שמן שומשמן או על שמן זית.

ההבנה הפשוטה היא שתוספות אומר את הדברים כהמשך לכותרת דבריו העוסקת בשמן שומשמן, והוא מסביר שההידור בו הוא 'נפיש נהוריה' – השמן שומשמן דולק בעוצמה חזקה ואורו רב יותר משמנים אחרים. והגם כי בגמרא לפנינו כתוב שמעלת השמן שומשמן הוא 'משך נהורי' הרי שההסבר לכך הוא כפי שכתב הגה"ק ה'בני יששכר' בספרו 'חידושי מהרצ"א'¹¹: "או שהיה כן גירסתם, או שפירשו 'דמשיך' היינו שהלהב נמשך ונתגדל, ופירושו דנפיש"¹².

אולם רבינו המהרש"א מפרש את דברי התוספות באופן אחר, ולדעתו מעלה זו של 'נפיש נהוריה' נאמרה אצל שמן הזית, ואילו שמן שומשמן מעלתו היא כמו שכתוב לפנינו שהוא 'משך נהורי' ופירושו הוא כדברי רש"י ששמן זה אינו ממחר לכלות כשמן זית¹³.

המשמעות ההלכתית של שני הפירושים בדברי התוספות היא כך: בנרות חנוכה, השמן המהודר ביותר הוא שמן זית, ומעלתו בכך שהוא 'צליל נהורי' – אורו צלול וזך (כהבנה הפשוטה בדברי התוספות) או שהוא 'נפיש נהורי' – אורו רב (כהבנת המהרש"א בדברי התוספות). ואילו שמן שומשמן, מעלתו בכך שהוא 'נפיש נהורי' (כהבנה הפשוטה בדברי התוספות) או (שכהבנת המהרש"א) הרי הוא 'משוך נהורי' – שהוא אינו ממחר לכלות כשמן זית, וכפירוש רש"י, שאותו נלבן תיכף ומיד.

האם יש מעלה ליכולת בעירה ארוכה

מעיון בדברי רש"י על אתר נראה כי הדברים אינם ברורים ומחוזרים, האם דעתו היא שהסוגיא עוסקת בנרות חנוכה או שמא בנרות שבת. וזאת מכיון שרש"י מפרש את מעלת שמן שומשמן: "משוך נהוריה - אינו ממחר לכלות כשמן זית" כשכוונתו היא שיכולת הבעירה של שמן השומשמן היא ארוכה יותר משל שמן הזית, ולמשל בעלמא: חצי לוג שמן זית יכול לדלוך לילה שלם בן שתיים עשרה שעות, וחצי לוג שמן שומשמן יכול לדלוך יממה שלימה בת עשרים וארבעה שעות. אם נאמר שכוונת הגמרא היא לעניין נרות חנוכה, נמצא שהמדליק נרות חנוכה בשמן שומשמן יש לו לכאורה מעלה בכך שהשמן שהוא מוזג בנר יבער זמן רב יותר מאשר אם ימזוג בנר אותו כמות של שמן זית, וזה היה הידורו של רבה לפני שהוא חזר בו¹⁴.

¹⁰ אם כי ברור שיש המפרשים את סוגייתנו בנרות שבת, וכפי שכתב רבינו המאירי בבית הבחירה (שבת דף כא א הלכות חנוכה ד"ה ממה): "ואף על פי שקצת מפרשים פירשוה לענין שבת, בתוספות פירשוה לענין חנוכה".

¹¹ 'חידושי מהרצ"א' שבת כג א.

¹² הצדק הוא עם האפשרות הראשונה שמציע ה'בני יששכר' והיא שגירסת התוספות הייתה שונה משלנו, ותחת הגירסא שלפנינו 'משך נהורי' היה כתוב לפנייהם 'נפיש נהורי', והראיה לכך היא מכך שבספר 'קדוקי סופרים' אכן מצאנו גירסא קדומה שכזאת.

¹³ כך הם דברי המהרש"א כאן: "נראה דהיינו דמסיק דמהדר אמשחא דזיתא משום ד'צליל נהורי' דהיינו 'נפיש נהוריה' דלכך יפה לנר חנוכה; ומעיקרא דהוה מהדר אמשחא דשומשמי משום ד'משוך נהוריה' טפי אין רצונו לומר דמשיך אחר הפתילה טפי, דודאי דמשחא דזיתא משיך אחר הפתילה טפי מכולהו, ויפה לשבת, אלא משיך נהוריה היינו כפירוש רש"י דאינו ממחר לכלות כשמן זית".

והטיב אשר דיבר בזה הגאון רבי דוד יואל ווייס בספרו הנכבד 'מגדים חדשים' (עמ"ס שבת, ירושלים תשנ"ב) שעל אתר תמה על דברי המהרש"א: "אמנם ראיתי במהרש"א שהבין בדברי התוס' דכוונתם דהיינו מאי דמסיק דמהדר אמשחא דזיתא משום דצליל נהורא, דהיינו נפיש נהוריה ע"ש. ולענ"ד דבריו צריכים ביאור, דמלבד דנראה דנפיש נהוריה וצליל נהוריה הם שני דברים נפרדים, גם מפשטות דברי התוספות משמע דקאי אמה דהוה מהדר אמשחא דשומשמי, על זה כתבו דדווקא בנר חנוכה היה מהדר כן מקודם משום טעמא כו', אבל בנר שבת לא הוה סבר הכי, דהרי מוכח מהמשנה דשמן זית מצוה מן המובחר. וכן מבואר להדיא בתוס' הרא"ש דהתוס' קאי אמשחא דשומשמי ע"ש [אלא דשם העתיק לשון הגמרא משום 'דמשיך' נהורא טפי]. ולפי דברי המהרש"א דקאי אשמן זית לשון התוספות אינו מדויק. ולענ"ד נראה כמו שבארנו, דהתוס' קאי אמשחא דשומשמי, וגרסי בגמרא דנפיש נהוריה טפי".

¹⁴ הגאון רבי יוסף ענגיל האריך לדון בספרו 'לקח טוב' (כלל טז) בשאלה האם עדיף ריבוי הזמן או ריבוי האכילות, ובאותו ה' הביא את סוגייתנו ופירוש רש"י וכתב עלה: "ומבואר דרבה היה מסופק בזה, דמעיקרא היה סבור דמעלת ריבוי הזמן עדיף ועל כן היה מהדר אמשחא דשומשמי מפאת שהדלקתו נמשך זמן יותר משמן זית, ולבסוף היה סבור

ודבר זה אי אפשר לאמרו שכן ידוע פסקו של המגן אברהם¹⁵ שגר חנוכה הדולק בשמן אין כל עניין שידלק לזמן הרבה. ומעתה צ"ע מה מעלה יש בשמן שומשמן שהוא בוער ארוכות¹⁶.

וכי לא היה יכול למזוג יותר שמן זית

לפיכך יש מהאחרונים שתפסו בדברי רש"י שאם הוא מפרש את המעלה בשמן שומשמן שהוא 'אינו ממחר לכלות' בוודאי שאין כוונתו לנרות חנוכה, אלא לנרות שבת שבהם אכן יש עניין שיאריכו לדלוק¹⁷.

אלא שכמעט ולא הועלנו בזה, שכן גם אם נאמר שכוונת הגמרא היא על נרות שבת שבהם אכן יש עניין שיבערו זמן ארוך, מה היה צריך רבה להשתמש בשמן שומשמן, שאין אורו צלול, כדי לבוא למעלה זו שהוא בוער לזמן ארוך, היה לו להשתמש בשמן זית שאורו זך וצלול, ולהניח בבזיכי הנרות יותר שמן כדי שידלוק לזמן ארוך, ובכך היה יוצא ידי שניהם.

הפרוטה לא הייתה מצויה בכיסו

וראיתי להגאון ר"ש נאטאנזון בספרו הגדול שו"ת 'שואל ומשיב'¹⁸ שיצא לדון בנידון דידן, וזאת כתשובה לשאלה אשר 'שאל אותי תלמודי המופלג מו"ה ניסן זיס נ"י¹⁹ האם יש עניין שהנרות ידלקו זמן ארוך²⁰.

דמעלה איכותית עדיפה מריבוי הזמן ועל כן שמן זית שהאור צלול ביותר בשעה שדולק על כן עדיף מאור דשמן שומשמן שאינו צלול כל כך ואע"פ שדולק זמן מרובה משמן זית. אולם מעיון בכל הצדדים שעולים ממאמרינו מתברר כי יש לערער רבות על הנחה זו שהעדפתו הראשונית של רבה נבעה מכך שמעלת ריבוי הזמן עדיף, ותן לחכם ויחכם עוד.

¹⁵ פסקו של ה'מגן אברהם' נסוב אודות מה שקבע רבינו הרמ"א ('דרכי משה' סימן תרע"ב) שאין כל צורך ועניין להכין נרות ארוכים לנר חנוכה, שהרי לאחר שדלקו הנרות כשיעורן שוב הם מותרים בהנאה, ולא שייך הידור מצוה אלא בשעת המצוה.

והמגן אברהם (ס"ק ג) העיר על כך מדברי בעל ה'כלבו' שהביא שריבוי פרץ היה מצריך לעשות נרות ארוכות, ולפיכך הוא מפרש שאלו ואלו דא"ח ולא פליגי, והחילוק ביניהם הוא בסברא נכונה, שבנרות שעווה יש הידור לעשותם ארוכים לפי שהם נאים ויפים בכך, אולם בנר הדולק בשמן אין עניין שידלוק לזמן ארוך.

¹⁶ את עיקר זה הערה זו העירו רבים מהאחרונים, ובראשם בספר הקדמון 'נזירות שמשון' (ברלין תקכ"ד. סי' תרעב) שדברי המגן אברהם נסתרים מסוגיותינו, שכן מכך שהיה רבה מהדר בתחילה אחר שמן שומשמן כיון שהוא 'אינו ממחר לכלות' משמע שיש עניין אף בשמן שיבער לזמן מרובה.

אלא שמכיוון שדברי המגן אברהם מעוגנים הן בסברא והן בדברי הרמ"א, הרי שלכאורה עדיף שלא לבטל את דבריו מכח דברי הגמרא אלא להסביר את הגמרא שהיא לא מדברת בנרות חנוכה אלא בנרות שבת שבהם יש אכן עניין שידלקו לזמן מרובה, וכפי שיבואר להלן.

¹⁷ וכלשון ה'בני יששכר' ב'חידושי מהרצ"א': "הנה לפירושו [של רש"י] ודאי סבירא ליה דקאי אכל הנרות, דאי אנר חנוכה מאי מעלה יש שאינו ממחר לכלות, הרי שיעורא בעי חצי שעה, ויותר אין מצוה, וצריך ליתן בנר שיעור שמן שידלק כשיעור, ובכל שמן כפי טבע השמן, והבן"

¹⁸ 'שואל ומשיב' מהדורא תנינא ח"ד סי' קנה.

¹⁹ הלא הוא המדפיס המפורסם רבי אברהם ניסן זיס סג"ל, אשר היה תלמידו של הגר"ש נאטאנזאהן רבה של למברג, והיה רגיל להרצות את שאלותיו לפניו, וכפי שאנו מוצאים עוד בשו"ת 'שואל ומשיב' (מהדורא תליתאה סי' לט): "והנה בשנת תר"ז, יב כסלו, ג' וישלח, שאל אותי תלמידי הרבני המופלג מו"ה ניסן זיס נ"י במה שהתוספות בחולין...". בספרים שהיה מדפיס היה מתייעץ עם רבו וזוכה להסכמתו, כמו למשל בספר חידושי הרשב"א (ראשקוב תר"כ) שבהסכמתו כותב השואל ומשיב: "הן בא אלי תלמידי הרבני המופלג הוותיק מו"ה אברהם ניסן זיס נ"י ואמר עם הספר חידושי הרשב"א...".

גם את ספריו שלו נתן השואל ומשיב לרא"נ זיס להדפיסם, וכפי שאנו מוצאים בפתיחת הספר 'דברי שאול' על התורה שנדפס בעיר לעמבערג בשנת תרל"ה 'בדפוס של ה"ה מו"ה אברהם ניסן זיס סג"ל' כותב 'המשגיח על עבודת הקודש חיים יוסף עלינבערג בהגאון מוהר"ב זללה"ה דומ"צ פה לבוב' בזה הלשון: "הספר הזה מסר מרן הרב הגאון רשכבה"ג זללה"ה בחורף דנא בימי חליו, לתלמידו הרב וכו' מ' אברהם ניסן זיס מפה נ"י, ועשה עמו חוזה להדפיסו, אבל בעוה"ר לא זכה לראותו בהגמרו, כי שבק חיים לכל חי ביום ה' ויקהל כ"ז אדר ראשון תרל"ה...".

אנקדוטה לא ברורה בקשר למדפיס זה ורבו השואל ומשיב' כותב הרב י"ד ולר במאמרו המעניין 'ספר מחצית השקל ליורה דעה' (קובץ 'זכור לאברהם' שנת תשנ"ו) בו הוא מראה כי ספר 'מחצית השקל' על הלכות נדה שנדפס בלמברג בשנת תר"ט על ידי המדפיס רא"ה דרוקר זכה להסכמתו של השואל ומשיב' בו הוא מודה למדפיס על יוזמתו החשובה, וכך זה גם נדפס במהדורה השנייה שנדפסה שם בשנת תר"ך. במהדורה שלישית שנדפסה בשנת תרכ"א הצטרף גם רא"נ זיס למוציאים לאור, והסכמתו של השואל ומשיב' שונתה ללשון רבים כך שהיא כוללת בתוכה את המדפיס החדש. ואילו כשהספר חזר ונדפס בשנת תרל"ד, שם כבר היה רא"נ זיס המדפיס היחיד, וההסכמה שונתה שוב ללשון יחיד אך הפעם הושמט שמו של רא"ה דרוקר ונזכר רק שמו של רא"נ זיס.

²⁰ השאלה הייתה על דברי המגן אברהם שהובאו לעיל שלפיו אין עניין בנרות חנוכה שיבערו נרות השמן לזמן מרובה, בעוד שמסוגיותינו נראה שיש מעלה בשמן שומשמן שכפירוש רש"י הוא אינו ממחר לכלות. וה'שואל ומשיב' מקדים וכותב שלשיטת רש"י קושיה מעיקרא ליתא כיון שאכן בזה יש חשיבות שהוא דולק הרבה, ועל זה הוא מוסיף שלא יקשה מדוע לא היה יכול להשתמש בהרבה שמן זית, שזה לפי שהיה עני.

וכתב על זה: "לשיטת רש"י דקאי על נר של שבת, דהוא משום שלום בית שלא ילך בחושך וילך, ואמר דרבה היה עני ואין לו מעות הרבה, ואם כן היה מעלה במשחא דשומשמי שהוא בזול ויכול לקנות בסך מועט שיהיה משוך טפי ואינו ממחר לכלות, ויהיה שלום בית".
 וכוונתו בתירוץ הוא לפי מה ששינו במסכת מועד קטן²¹ שבביתו של רבה הגם שלא היו אוכלים לחם חמודות ומעדני עולם כי אם לחם העשוי משעורים שהוא מאכל בהמה, בכל זאת אף לחם זה לא היה מצוי בביתו כדי הצורך לאכול ולשבוע.
 והיינו טעמא שבאותם הפרוטות המעטות שהיו לו לרבה לצורך קניית שמן לנרות השבת, הוא העדיף לקנות שמן שומשמן ולא שמן זית, כיון ששמן שומשמן הוא אינו ממחר לכלות וידלוק לו לזמן ארוך יותר²².

זה אינו במשמעות הש"ס

אלא שתירוצו זה קשה להולמו, וכפי שראיתי להגאון בעל 'משנה שכיר' במכתבו להרה"ק רבי יואל מסאטמאר²³ שהאריך מאוד לדחות תירוץ זה בכמה אנפי: "זה אינו במשמעות הש"ס כלל, דודאי לא היה מצמצם במעותיו להרויח ריוח קטן כזה, ועיין בסנהדרין²⁴ דאמר אב"י לרבה, מר הא תורה הא גמילות חסדים, הרי דהיה לו מעות לעסוק גם בגמילות חסדים, אם כן ודאי דהיה וותרן בממוניה גבי דבר מצוה ולא היה מצמצם ממונו גבי מצוה, כדאמרו ז"ל לעולם יהא אדם וותרן בממונו אפילו גבי מילי דהדיטא כל שכן לדבר מצוה.
 וגם דדרכן של התנאים והאמוראים להשמיענו בדבריהם איזה מידה טובה ודרך בעבדות השם, ולא להשמיענו ח"ו מידת קמצנות. וגם לשון 'מהדר' משמע²⁵ שהיו מהדר במצוה גופא ולא בממונא²⁶.
 וכעין זה הקשה בשו"ת 'בנין צבי'²⁷ שאין זה בנותן טעם לשבח שיבוא אב"י לספר לכל את עניו ומרודו של רבה, עד כדי כך שלא היה ביכולתו לקיים את המצוות בהידור הרצוי.

מהו השבח בשמן שומשמן בנרות חנוכה

מאידך גיסא, יש רבים מהאחרונים שהם אינם מפרשים אליבא דרש"י שכוונת הגמרא היא בנרות שבת אלא דעתם היא שאף בדין זה עוסקת הגמרא בנרות חנוכה.
 וכאמור לעיל, עיקר הקושיה לשיטתם היא מה הידור ומעלה יש בשמן שומשמן 'שאינו ממחר לכלות כשמן זית' בעוד שדעת הפוסקים היא שאין כל הידור שנרות החנוכה דולקים יותר מזמנם הקצוב בהלכה.
 וכבר הזכרנו שדעת המהרש"א (שהבאנו לעיל) היא שאף התוספות מודים בעניין זה לדברי רש"י שההידור בשמן שומשמן בנרות חנוכה היא 'שאינו ממחר לכלות כשמן זית', ונמצא שהן לרש"י והן לתוספות צריך ביאור מהו השבח בזה.

²¹ דף כח א.

²² וכן תירץ נמי הג"ר משה פאללאק בספרו 'תיקון משה' (הנדפס בסוף ספר 'וידבר משה' בראשית, פרשבורג תרנ"ד). עניני חנוכה אות יד).

²³ שו"ת 'משנה שכיר' סימן קיב.

²⁴ דף צח ב.

²⁵ והנה בשאלה זו שאם כל העניין שהדליק בשמן שומשמן היה כדי לחסוך בממון, מה שייך לומר על זה שהוא היה 'מהדר' אמשחא דשומשמי, ולכאורה מלשון הגמרא נראה שהיה כאן הידור להשתמש בשמן שומשמן – כן הקשה נמי בשו"ת 'בנין צבי' (ח"א סי' לא בתחילת התשובה).

ובהשקפה ראשונה היה נראה לתרץ שאכן היה בזה 'הידור' במה שהשתמש בשמן שומשמן, וזאת מכיוון שאפשר לומר שמחמת עניו הגדול אילו היה מדליק בשמן זית היקר לא היה יכול להדליק כמנהג המהדרין מן המהדרין שמוסיפים כל יום בנר איש וביתו, והיינו טעמא שהידור להדליק בשמן שומשמן שכן על ידי זה היה המהדרין מן המהדרין.

אולם אין נראה לומר כן, מחמת שבוודאי הידור זה של הדלקה באופן של מהדרין מן המהדרין היא הידור יותר מהדלקה בשמן זית (ראה להג"ח סופר ב'קול סופר', תרומות אות רמג, שכתב 'אם יקח היום שמן זית שהוא ביוקר לא יהיה לו למחר שמן כלל, לא מבואר', אולם בשו"ת בנין עולם, סימן לד, כתב להדיא 'לענ"ד פשוט דיותר טוב להדליק נרות של שעווה ולהוסיף מלהדליק נר של שמן זית רק נר אחד בכל לילה, דהא הך דנר נוסף בכל לילה נזכר בגמרא למהדרין מן המהדרין) ולפיכך פשיטא שרבה לא היה חוזר בו מהדלקה בשמן שומשמן ועובר לשמן זית כשבגלל זה הוא מפסיד את ההידור של מהדרין מן המהדרין.

ובפרט שאם נימא כזאת נמצא שעיקר חסר מן הספר, דהא מפורש בגמרא שההידור אחר שמן שומשמן היה לפי דמ'שן נהורי', ושמא זה זה גורם.

²⁶ ויעיין שם שהאריך לדחות תירוץ זה בעוד קושיות נוספות, ולכן מסקנת דבריו שם היא דבוודאי יש עניין ליתן הרבה שמן בנרות חנוכה, וכפי שהוא מסיים: "ואם כן הרי גמרא מפורשת דשפיר יש הידור מצוה בזה שדולק נר דחנוכה זמן ארוך הרבה אחר שיעור הקבוע לה, ואם כן דברי רבותינו הפוסקים דהלכה כמותם בכל יום צע"ג בעיני איך לא הרגישו בש"ס ערוך הנ"ל. ובאמת ראיתי בספר 'זכרון יודא' בשם הגה"ק ר' דוד דייטש שהיה נוהג ליתן שמן הרבה בנר כדי שידלוק הרבה וכן אני נוהג".

²⁷ 'בנין צבי' שם.

וכמה תירוצים נאמרו בזה להעלות בקנה אחד את מה שמצאנו הידור בשמן שומשמן לנרות חנוכה שהוא 'אינו ממחר לכלות' יחד עם פסק ההלכה שאין כל הידור שהנרות יאריכו לדלוק יותר מכדי מצוותן, וכדלהלן.

ההוה אמינא נשללת לחלוטין

לולי דמסתפינא הייתי מתרץ בפשטות קושיה זו כשנבחין בכך שכל מעלה והידור זה של שמן שומשמן בהיותו 'משך נהורי' שהוא 'אינו ממחר לכלות' לא נאמר כי אם ב'הוה אמינא' של רבה, עוד קודם שחזר בו, אבל לאחר שחזר בו לא שמענו ולא ראינו שיעלה על הדעת הידור שכזה שיהיה חשיבות לשמן שהוא 'משך נהורי'. ולפיכך אין מקום להקשות על פסקו של ה'מגן אברהם' מדין שלא נאמר במסקנת הגמרא כי אם בהוה אמינא.

והאמת תאמר שכל המפלפלים בקושיה זו על דברי רש"י שהם להיפך מפסקו של המגן אברהם פירשו את כוונת הגמרא שמתחילה העדיף רבה את ההידור של 'משך נהורי' ובמסקנה העדיף את ההידור של 'צליל נהוריה', ומזה הוציאו שאם כי ההידור של 'צליל נהוריה' גובר על ההידור של 'משך נהורי' אבל עדיין אין זה מבטל ומפקיע שקיים הידור בכך שהשמן 'משך נהורי'.

ואני לא כן עמדתי, ולדעתי יתכן לומר שאם אכן היה הידור שכזה שיהא השמן 'משך נהורי' אין מוכרח שההידור של 'צליל נהוריה' היה גובר עליו, דמאי חזית דהידור פלוני עדיף מהידור אלמוני. אלא כוונת הגמרא היא שבעת שרבה שמע שריב"ל מהדר אחר שמן זית הוא הבין שאין כלל מעלה בכך שהשמן 'משך נהורי' כי אכן אין כל טעם בכך שהנר יבער לאחר זמן מצוותו, ונמצא ששמן שומשמן שווה הוא לכל שאר השמנים; ומה שהקפיד אחר שמן זית ולא לקח כל שמן אחר זהו מפני שהוא 'צליל נהוריה'.

לאמור, כשרבה הסיק את המעלה בשמן זית שהוא 'צליל נהוריה' אין הכוונה שהוא הבין שזהו הידור עדיף על ההידור של 'משך נהורי' אלא הבין שאין כלל הידור שכזה שיהיה השמן 'משך נהורי'.

ונמצא שדברי רש"י והמגן אברהם עולים בקנה אחד, שאכן אליבא דמסקנת הגמרא אין הידור שכזה שיהיה השמן 'משך נהורי' כי מהיכי תיתי שיהיה הידור בכך שהשמן בוער לאחר שעבר זמן המצווה.

תלוי בדיון 'כבתה זקוק לה'

ולבל יחסר המזג אעתיק כאן מהתירוצים שנאמרו בזה במשנת רבותינו האחרונים²⁸. ה'שואל' ומשיב' מתרץ: "וגם לפירוש... דקאי על נר חנוכה, גם כן מעלה, דהרי 'כבתה אין זקוק לה', ואם כן מעלה במשחא דשומשמי שאינו ממחר לכלות וידלק השיעור שרוצה, וזה ברור ופשוט, ואין ראייה על יותר משיעור וידלק השיעור שרוצה".

וכמדומני שתורף תירוצו הוא שאין כוונת רש"י כפשוטה, כגון שחצי לוג שמן שומשמן דולק במשך זמן יותר ארוך מחצי לוג שמן זית, אלא הכוונה היא שטבע שמן השומשמן הוא שאין בו תקלות בבעירתו, ואילו בשמן זית מצוי לעתים קרובות שתכבה הפתילה.

אלא שאין ברור מה עניין הידור זה שהשמן דולק ללא תקלות לדיון ש'כבתה אין זקוק לה'; ואיפכא מסתברא, שאם אכן 'אין זקוק לה' מה אכפת לו אם הנרות דולקות אם לאו. וכבר הקשה זאת בשו"ת 'משיב דברים'³⁰: "מה שתירץ ב'שואל ומשיב' דאף ד'כבתה אינו זקוק לה' מכל מקום היה חפץ שלא יכבה, איני יודע מה יתרון יש לו בזה, כיון דסבירא ליה 'כבתה אין זקוק לה'. ואולי י"ל, דאף דכבתה אין זקוק לה, מכל מקום יש חשד דהרואה יאמר שלא הדליק".

²⁸ תירוצו מופלא ביותר כתב בשו"ת 'בנין צבי' (שם, אות א) לפרש דברי רש"י כפשוטם שאכן שמן שומשמן דולק למשך זמן יותר ארוך מאשר שמן זית, ואם כי אין עניין שידלקו נרות החנוכה יותר מהזמן הקצוב להם, מכל מקום יש הידור מיוחד שההדלקה תהיה בשמן שומשמן דווקא מפני כך שכמות השמן הנצרכת עבור ההדלקה היא יותר קטנה בשמן שומשמן מאשר בשמן זית.

וזאת לפי מה שתירץ הבית יוסף על קושייתו המפורסמת שהובאה בתחילת מאמרינו זה, מה היה הנס ביום הראשון; ובאחד מתירוציו הוא כותב שאת השמן שנמצא בפי חילקו לשמונה חלקים ובכל יום נתנו למנורה שמינית מהשמן שהיו צריכים בעבודה, ונעשה נס כאילו נתנו די שמן.

ונמצא שהנס היה בכך שהשמן היה 'מועט המחזיק את המרובה' ומעט שמן דלק למשך זמן ארוך, ואם כן הסברא נותנת שהזכר לנס ייעשה באופן שכזה שישתמשו בסוג שמן שכזה שאפילו שנותנים ממנו מעט הרי הוא דולק לזמן מרובה, וזהו שמן שומשמן.

אלא שהמסקנה היא שיש להדר אחר שמן זית ד'צליל נהורי' כיון שהנס לא היה בכך שמעט שמן דלק למשך כל הלילה, כיון שמתחילה הניחו במנורה פתילות דקות ביותר שעל ידם יכול השמן לדלוק כמצוותו, אלא שנעשה הנס ודלקו הנרות בהידור וביופי כאילו הם פתילות עבות, ואם הנס היה בהידור האור הרי שמתאים שידלקו נרות חנוכה בשמן זית דצליל נהורא. ועיין שם מה שכתב בעניין זה באריכות נפלאה, ולא הבאתי כאן כי אם את שורש דבריו.

²⁹ בהמשך דבריו שהובאו לעיל.

³⁰ שו"ת 'משיב דברים' אר"ח סימן קנא.

ויעוין ב'משיב דברים' שהוא תירץ איפכא, שמכיוון שאביי היה סובר מתחילה ש'כבתה זקוק לה' הרי שלפיכך היה לו הידור בשמן שומשמן: "הכוונה דאינו מתכבה מהר כל כך כשמן זית שבקל יארע שמתכבה. ואביי אזיל לשיטתו דהיה סובר 'כבתה זקוק לה' מתחילה, עד שאמר לו משמיה דר' ד'כבתה אין זקוק לה' ואז קבלה. על כן היה מהדר מתחילה אשמן שומשמן דמשיך נהורא, היינו דאינו מתכבה על נקל כמו שמן אחר"³¹.

אורו המיוחד של השמן שומשמן

אופן נוסף ליישב את דברי רש"י מצאנו לרבינו ה'שפת אמת' הכותב³²: "אין נראה לפרש משום שיכבה במהרה שהרי יכול להוסיף שמן יותר. אלא נראה דכשהאש מכלה רוב שמן אין האור יפה כי רוב הלחלוחית מכבה האור, וגם האש יש לו שני פעולות שורף ומאיר וכשאיין צריך לשרוף הרבה מאיר ביותר"

השפת אמת מנתק כאן את הקשר בין משך זמן בעירת השמן לבין ההידור בשמן שומשמן, מכח הקושיה שכבר נידונה לעיל שאם אכן יש עניין שידלקו נרות החנוכה יותר מזמן חובתם הרי שרבה היה יכול להדליק בשמן זית ולהוסיף בשמן עד שידלוק כל הלילה; ואם נסבור שאין עניין בהדלקה יותר מזמן חובתו, מה אכפת לן איזה כמות שמן הוא נתן כדי שידלוק כמצוותו.

אלא מסביר ה'שפת אמת' שיש מעלה מיוחדת בשמן שומשמן במה שגר הדולק בשמן זה מאיר באופן יפה במיוחד מחמת שהפתילה אינה צורכת שמן רב לבעירה, וזאת מכוח שני חוקי טבע ידועים:

הראשון הוא מחמת ש'רוב הלחלוחית מכבה האור'. יסוד זה כבר כתבו רבנו בחיי אבן פקודה בסיום ספרו 'חובות הלבבות'³³: "כי רבוי השמן במנורה גורם לכבות את אורה"; וכך גם כתב רבי יהודה אלחריזי³⁴: "ורוב שמן יכבה הפתילה"³⁵. ומחמת כן יש מעלה בשמן שומשמן בכך שניתן להשתמש בפחות שמן, ונמנע החסרון של 'רוב הלחלוחית'.

זאת ועוד אחרת, שמדרך האש שהיא בוערת למאור לעשות שתי פעולות: לשרוף את השמן ולהאיר סביבה, וכיון שהאש אינה פנויה לעסוק בדבר אחד הרי שאיכות מעשיה פחותה. כך שלו יצויר שהאש היתה מאירה מבלי לשרוף את השמן, היא הייתה מאיר באור יפה שבעתיים.

ולכן בשמן זית שהוא ממהר לכלות, צריכה האש להשקיע מכוחה בשריפה מואצת של השמן זית, ושוב אין בכוחה להאיר יפה, אבל בשמן שומשמן שאינו ממהר לכלות ובו אין האש צריך להשקיע מכוחו כל כך עבור פעולת השריפה שוב יש לו יותר כח לפעולת ההארה, ואורו מאיר באופן טוב יותר.

נדחה ראיית האחרונים

ועם דברי השפת אמת הללו, ראיתי לרבה של ירושלים הגאון רצ"פ פראנק שהוא דוחה מכוחם את מה שהאחרונים חפצו להביא ראיה שיש מצוה שידלקו נרות החנוכה לזמן מרובה, מכך שההידור בשמן שומשמן הוא ש'אינו ממהר לכלות'.

שכן כדברי השפת אמת, אין פירוש מעלה זו ש'אינו ממהר לכלות' שנרותיו של רבה כשדלקו בשמן שומשמן היו דולקים לזמן ארוך, אלא הכוונה היא שמחמת שזה 'אינו ממהר לכלות' לפיכך הם דולקים באור יפה ונאה.

וכך כתב בספרו 'מקראי קודש'³⁶: "במגן אברהם מבואר דבנותן שמן הרבה שידלק יותר אין שום מצוה. אולם הרב מבוניאד הגאון רבי אליעזר דייטש³⁷ הביא ראיה דגם מריבוי שמן הוי מצוה,

³¹ כיוצא בזה לתלותו בדן 'כבתה זקוק לה' כתב בשו"ת מהרש"ה (סי' נז), ולדעתו כל דברי הפוסקים הסוברים שאין כל מצוה שהנרות יבערו לאחר זמנם לא נאמרו אלא משום דקיימא לן ש'כבתה אין זקוק לה', והוכיח זאת בטוב טעם מדברי הגמרא

³² בחידושי על הש"ס על אתר.

³³ שער אהבת ה' פ"ז, ולפנינו כלשונו של הביאור 'לב טוב'.

³⁴ 'תחכמוני' מהדורת קאמינקא ורשא תרנ"ט עמוד 226.

³⁵ השוה גם עם דברי תלמיד הר"ן רבינו יוסף בן דוד מסרגוסה בפירושו על התורה (ירושלים תשל"ג, פרשת בא עמוד קלג): "כמו שריבוי השמן מכבה הנר". ואף בספרי חסידות וכו' מצאנו רבות פתגם זה.

³⁶ חנוכה סימן טו.

³⁷ הגאון רבי אליעזר חיים דייטש מגדולי המשיבים והפוסקים בדורו, כיהן כרבה של העיר באניהאד – הלא היא באנהארט (עיי' שו"ת נודע ביהודה מהדור'ת סימן קיח) משנת תרנ"ז עד לפטירתו בשנת תרע"ו.

לצער לא הצלחתי למצוא בספריו הרבים של גאון זה את הראיה שהביא הגרצ"פ פראנק בשמו. אלא שלמרבה הפלא זו מצאתי שכבר זכה בראיה זו רבה הקודם של העיר באניהאד הלא הוא הגאון רבי משה פאללאק שכהן ברבנותה משנת תרל"ב עד לפטירתו בשנת תרמ"ט, והדברים מפורשים בספרו 'תיקון משה' בתוך דבריו שהוזכרו לעיל.

מכיוון שהגרא"ח דייטש מביא בספריו מחידושי תורתו של הרב הקודם שנדפסו מספריו, ומספר 'תיקון משה' בפרט, הרי שאינני יודע האם הוא אמר דבר בשם אומרו או שמא אף הוא כוון לראיה זו. ייתכן גם אפשרות שטעות סופר נפלה כאן וכוונת הגרצ"פ פראנק הייתה להרב מבניהאד – הגר"מ פאללאק ולא להרב מבניהאד – הגרא"ח דייטש.

משבת דף כב... ויעוין בספר שפת אמת שם [ש]מפרש בדברי רש"י... דכשהאש מכלה רוב שמן אין האור יפה, ולפי דבריו אין ראייה".

תירוצ' קושית הבית יוסף'

אתה הראית לדעת שבשמן שומשמן קיים מעלה מיוחדת שהאור דולק בה יפה, כיון שהוא אינו צורך הרבה שמן בבעירתו, והגם כי להלכה ראוי להדר אחר שמן זית עקב מעלתו האחרת שהוא 'צליל נהורי' שזהו הידור חשוב יותר כמפורש בגמרא, עדיין אין אנחנו יכולים להתעלם מחיסרון יופי האור שיש בשמן זית מחמת כך שהוא 'ממהר לכלות' את שמנו.

ומעתה נוכל לחדש ולומר שבעת אשר מלכות בית חשמונאי נצחו את היוונים, ובדקו ולא מצאו אלא פך אחד שמן של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, הרי שמלבד הנס שהיה במשך 'שבעה ימים' בלבד (שהרי ליום הראשון היה די שמן), נעשה בו נס נוסף ונפלא שהשמן זית דלק ביופי ובהידור כדוגמת שמן שומשמן ממש.

והגם כי השמן דלק כטבע השמן זית שהוא ממהר לכלות (וביום הראשון דלק כל השמן שבפך, ובכל יום נעשה נס ונתמלא מחדש) והיה ראוי שמחמת זה לא ידלוק הפתילה באור יפה כמו שהוא דולק בשמן שומשמן שאינו ממהר לכלות, מכל מקום עשה הקב"ה נס ופלא והיה האור מאיר בתכלית היופי כאילו היה שמן שומשמן.

ובזה מתורץ היטב 'קושיית הבית יוסף' ונאמר שקבעו להוסיף עוד יום אחד לזכר נס ופלא זה שעשה הקב"ה שהגם שהדליקו בשמן זית כהלכתו, מכל מקום האירה האש באור יקרות ובהידור נפלא כדוגמת אורו של שמן שומשמן.

ההידור שאינו מוזכר

והשתא דאתינן להכי נוכל לתרץ עם חידוש זה שני קושיות עצומות שנתחבטו רבותינו האחרונים בטיבו של הידור נוסף בנרות חנוכה.

מסקנתו של רבה שלא לקחת שמן שומשמן כי אם שמן זית, באה כדברי הגמרא: "כיון דשמע לה להא דרבי יהושע בן לוי מהדר אמשחא דזיתא; אמר, האי צליל נהוריה טפי". שואלים האחרונים שלכאורה היה צריך רבה להדר ולהדליק בשמן זית מטעם מהותי יותר והוא לפי שבשמן זית נעשה הנס בבית המקדש, וראוי שהדלקת נרות חנוכה שהוא זכר לנס ייעשה בשמן הדומה לשמן שנעשה בו נס.

אכן ניתן להשתמש עם שאלה זו כדי להוכיח כדעת הסוברים³⁸ שאין כוונת הגמרא כלל לנרות חנוכה אלא לנרות שבת, וראיה לדבר שאילו היה הדיון בנרות חנוכה היו מזכירים שההידור של שמן זית הוא מחמת שבו נעשה הנס, ומכך שלא נאמר כך, אין זאת אלא מחמת שדין הגמרא נאמר על נרות שבת.

אולם לדעת הסוברים³⁹ שכוונת הגמרא היא לנרות חנוכה, הרי שהקושיה עמדה וגם נצבה: מדוע לא הוזכר שההידור בשמן זית הוא לפי שבו נעשה הנס?⁴⁰

כיצד חדשו זאת הראשונים?

קושיה הפוכה מזו מצאנו שנתחבטו בדברי רבותינו הראשונים שהם כן הביאו את מעלת השמן זית בכך שבו נעשה הנס, שכן כך כתב הכלבו⁴¹: "יש מדליקין בנרות של שעווה... אמנם המצוה המובחרת בשמן זית לפי שבו היה הנס" וכן כתב מהר"י ברונא⁴²: "ומצוה בזה טפי מבנר של שעווה דעל ידי השמן נעשה הנס".

ולכאורה מנין להם דבר זה שישנו הידור בשמן זית בכך שבו נעשה הנס, בעוד שבגמרא לא הוזכר דבר וחצי דבר על הידור שכזה הקיים בשמן זית, וכלישנא דתלמודא⁴³: "וכי רבי לא שנאה רבי חיאי מנין לר".

³⁸ שהבאנו לעיל בדעתו של רש"י.

³⁹ הלא הוא דעת התוספות, וכאמור יש הסוברים כן גם אליבא דרש"י.

⁴⁰ וראיתי בספר 'נס לשושנים' שדן בקושיה זו (שבת כג א אות לח): "וקשה לי בהא דקאמר אביי... ואמאי לא קאמר הטעם משום שבו נעשה הנס. ואמנם בלבוש כתב וז"ל מצוה מן המובחר להדליק בשמן זית שבו היה הנס אבל לא הוצרכו חז"ל לחזור אחריו אלא כל השמנים הוכשרו לה, מיהו מצוה לחזור אחר שמן שאורו זך וצלול עכ"ל, נראה דקשיא ליה כנ"ל ומשום הכי קאמר דמשום הטעם שבו נעשה הנס אין צריך לחזור אחריו, וכיון דרבה היה מהדר אמשחא דזיתא הוצרך לומר האי צלול נהוריה טפי, דאי משום דבו נעשה הנס אין צריך לחזור אחריו. אך אכתי קשה מנא ליה לרבה הא ודילמא באמת הא דקאמר ריב"ל ושמן זית מצוה מן המובחר הוא מטעם שבו נעשה הנס".

⁴¹ 'כלבו' סי' מד.

⁴² שו"ת מהר"י ברונא סי' לט.

⁴³ עירובין צב א

ואדרבה, מכך שהגמרא לא מזכירה את הידורו של השמן זית אלא בכך שהוא 'צליל נהורא' הרי ראייה שאין שייך לומר בו את ההידור שבו נעשה הנס.⁴⁴

גם בשמן שומשמן נעשה הנס

לאור חידושינו הנזכר שבחנוכה נעשה נס מיוחד, ומלבד זאת שהשמן שהיה בו כדי לדלוך יום אחד בלבד הוסיף ודלק עוד שבעה ימים, נעשה בו נס נוסף שלזכרו אנו חוגגים את היום הנוסף בחנוכה, והוא שהשמן זית האיר באור יפה ונאה כדוגמת אורו של שמן השומשמן, יתורצו שני הקושיות להפליא וכמין חומר.

כשהגמרא דנה על שני האופציות להדלקת נרות חנוכה, שמן שומשמן ושמן זית, לא ניתן לומר שלשמן זית יש מעלה כלפי השמן שומשמן בכך שהנס נעשה בשמן זית, שכן למעשה הידור זה שייך לאומרו גם בשמן שומשמן.

וזאת מפני שהנס נעשה מצד אחד בשמן זית שבו דלקה הפתילה, ומצד שני הוא נעשה בשמן שומשמן בכך שהפתילה האירה באור יפה כאילו שמן שומשמן הוא השמן שהיה במנורה.

כך שאין כל ראייה מכך שהגמרא לא הזכירה בדיון זה את מעלת השמן זית שבו נעשה הנס, שכן כאמור לא שייך לומר זאת בעת שהגמרא דנה על שמן שומשמן מול שמן זית, אולם ברור שלעת כזאת שהאופציות להדלקת נרות החנוכה הם שונות, וכגון שמצד אחד יש לאדם אפשרות להדליק בשמן זית ומצד שני להדליק בנרות של שעווה, בוודאי שיש לו מקום להדר ולהדליק בשמן זית לפי שבו נעשה הנס.

ואת שפיר הן מה שהקשו מדוע הגמרא לא הזכירה את ההידור בשמן זית שבו נעשה הנס – שכן אין הידור שכזה כשהדיון הוא מול שמן שומשמן שאף בו נעשה הנס; והן מה שהקשו כיצד הזכירו זאת הראשונים בעוד שהגמרא אינה מזכירה זאת – כיון שהם דברו כלפי נרות של שעווה, וכלפי זה אכן יש הידור בכך שהנס נעשה בשמן זית, ואילו הגמרא איירי כלפי שמן שומשמן.⁴⁵

מאי הוי עלייהו דשומשמי

הנה כי כן שעלה בידנו ללבן ולברר היטב את פרטי סוגיא זו של שמן הזית ושמן השומשמן, נוכל לעבור לשאלה שאותה העלינו בתחילת דברינו: ברור ומוחלט הוא ששמן זית הוא השמן המובחר והמהודר ביותר להדלקת נרות החנוכה, אולם מה נעשה ביום שידובר לנו באדם שאין בידו שמן זית כלל, אלא אך ורק סוגי שמנים אחרים, ובהם גם שמן שומשמן, האם יש מקום להדר שידליק בשמן שומשמן ולא בשמנים אחרים, או דילמא לא שניא.

וכדי לסכם 'מאי הוי עלייהו דשומשמי'⁴⁶ אמרתי לפרוש את הדברים כשמלה על פי כל מה שעלה בידנו מבירור דברי רבותינו הראשונים והאחרונים:

רש"י מפרש את מעלת השמן שומשמן בכך שהוא 'אינו ממהר לכלות'. אם נסביר שהדברים מוסבים ועולים על נרות שבת, הרי שפשוט הוא שבנרות חנוכה אין כל עניין להדליק בשמן שומשמן, שכן כפי פסקו של המגן אברהם אין כל עניין בנרות החנוכה שיבערו אחר זמן החיוב.

⁴⁴ וכך הקשה הגר"א חבר בשו"ת 'בנין עולם' (סימן לד'): "ואף שכתבו הפוסקים דמצוה מן המובחר בשמן זית משום שהנס הוי בשמן זית, אם כן גם בזה שייך פרסומא ניסא טפי, מכל מקום לענ"ד בש"ס לא משמע הכי דאם כן מה דקאמר שם 'אמר אביי... מהדר אמשחא דזיתא אמר האי צליל נהוריה טפי' למה לא הזכיר הטעם משום דהנס נעשה על ידי שמן זית".

⁴⁵ ומעניין לעניין באותו ענין. בשנים האחרונות התעורר פולמוס האם יש מקום להדר להשתמש לנרות חנוכה בשמן זית הראוי למאכל ולשלול שימוש בשמן זית בעל חומציות גבוהה המיועד למאור ולא לאכילה. דעתו של הגאון הגדול ר"ש אלישיב (הובאה במאסף 'מבקשי תורה' ועוד) היא כי יש להדר אחר שמן שיהיה קרוב ביותר לנרות המקדש, ויש שחלקו עליו ולא החמירו בזה.

וראיתי להגאון ר"א ווייס בקובץ 'דרכי הוראה' (כסלו תשס"ו. ס' ז) שכתב שחומרא יתירא היא זו, וחיליה מסוגיא זו שאנו אומרים ששמן זית הוא 'צליל נהוריה' טפי, משמע דאי לאו הכי יש להשתמש בשמן שומשמן, ולא הוזכר כלום שיש להעדיף את השמן זית מחמת שהוא דומה למנורת המקדש שבו נעשה הנס.

ובראשונה יש להעיר על דבריו שמכיון שאין אנו בקיאים בהגדרה המדויקת ששמן זית הוא 'צליל נהוריה' ומה המשמעות של הצלילות המיוחדת שבה, הרי שיתכן מאוד לומר ששמן זית הראוי למאכל יש באורו יותר צלילות מאשר בשמן שאינו ראוי למאכל; ואין זה מן הנמנע לומר שהחומציות הגבוהה בשמן זית, כשם שהיא פוסלת את השמן מאכילה כך היא מעכירה את צלילות האור. כך שהחומרא להדר אחר השמן הקרוב ביותר לנרות המקדש הוא לפי שבנרות המקדש הייתה צלילות האור המקסימלית, ולכן ראוי לנו להדר ולקחת את סוג השמן זית שיתן אף הוא את צלילות האור המקסימלית.

ובעצם הוכחתו מסוגיין שאילולי מעלת השמן זית ד'משך נהורי' היו משתמשים בשמן שומשמן, ולא הוזכר כלום שיש מקום להדר אחר שמן הקרוב למנורת המקדש, הא ליתא לפי מה שהארכנו כאן שדווקא כשהדיון הוא בשמן זית מול שמן שומשמן אין הגמרא מזכירה את ההידור שבו נעשה הנס, כיון שיש מקום להדר אחר שמן שומשמן שאף בו נעשה הנס, אולם פשיטא שאם הדיון היה כלפי שמנים אחרים בוודאי שהיו מזכירים הידור זה, וכמו שהראשונים הזכירו זאת כשדנו כלפי נרות שעווה.

⁴⁶ ע"פ יבמות דף קטז א.

גם אם נאמר שהדברים מוסבים ועולים על נרות חנוכה (וכן הוא דעת התוספות אליבא דהמהרש"א), הרי שכדי שלא יסתרו הדברים לפסקו של המגן אברהם, עלינו לומר שרק בהוה אמינא סברה הגמרא שיש בזה הידור, ואילו למסקנא אין הגמרא סוברת מזה כלל. ואפילו אם נאמר שאכן רש"י חולק על דברי המגן אברהם ולדעתו יש עניין שהנרות יבערו גם לאחר זמן המצווה⁴⁷, הרי שצריך להבחין שאין כאן עניין במעלה עצמית של שמן השומשמן, אלא שהוא בסך הכל מכשיר לאריכות בעירת הנרות. כך שאם הוא מוזג שמן אחר בכמות גדולה כדי שיבעור למשך זמן ארוך יותר מהשמן שומשמן, או שהוא מניח שמן כדי שידלוק רק למשך זמן המצוה, אין כל מעלה בשמן שומשמן יתר על פני כל שמן אחר. כך שאכן לכל דעות אלו אין כל עניין והידור בשמן שומשמן, ושפיר יכול להדליק בכל שמן אחר ולאו דווקא בשמן שומשמן. אלא שיש שפירשו את דברי רש"י שיש מעלה עצמית בשמן שומשמן, אם כדברי השואל ומשיב שהוא אינו ממהר להתכבות⁴⁸, אם כדברי השפת אמת שיש יופי מיוחד באורו, ואם כפי שהוספנו שבו נעשה הנס, ובפרט לדברי התוספות הגורסים במעלת השמן שומשמן שהוא 'נפיש נהוריה', ולכל דעות אלו בוודאי יש מקום להדר במצוה וליקח דווקא שמן שומשמן להדלקת נרות החנוכה⁴⁹.

⁴⁷ נחוץ לידע שגם אם נסבור שאכן רש"י חולק על השיטה המבוארת במגן אברהם ולדעתו יש עניין בכך שהנרות ימשיכו לבעור גם לאחר זמן המצוה, שאין זה נאמר כי אם למי שמדליק באופן שנרותיו נראים כלפי חוץ, אולם המדליק בביתו פשיטא שאין כל מצוה בכך, וכפי שכתב כן בספר 'תקון משה': "ונראה לי דודאי בזמנינו שאין היכר רק לבני הבית (כמ"ש תוס' כא ב ד"ה דאי) ובה וודאי אין מעלה בשמן הרבה, מה שאין כן בזמן הש"ס שהיה ההיכר לבני רשות הרבים אז ודאי יש מעלה שאנשים שעדיין לא הלכו בשוק כשילכו מעתה ויראו הנרות איכא פרסומי ניסא יותר כנ"ל".

הגבלה נוספת באריכות זמן הבעירה מצאנו בשו"ת 'כנף רננה' (סי' פג) הכותב שכמות השמן המקסימלית שיש בכך עניין והידור מצוה להניח בנרות החנוכה כדי שיאריכו לבעור היא כמות של 'חצי לוג' בדומה לשיעור שהיה בבית המקדש כדי לדלוק מערב ועד בוקר, וע"ש מה שכתב ליישב עם זה את מעלת השמן שומשמן שאינו ממהר לכלות, והוא שמכיון שאין להניח יותר מחצי לוג שמן, הרי שאם היה מדליק בשמן שומשמן היה יכול להניח פתילות עבות יותר מאשר אם היה מדליק בשמן זית.

⁴⁸ אולם כפי שהבאנו בשם ה'משיב דברים' יש מקום לומר שהידור זה קיים דווקא אם נסבור ש'כבתה זקוק לה', ויש לעיין בזה.

⁴⁹ לצד כל הפירושים שהבאנו בדברי רש"י והתוספות היה נראה להציע פירוש נוסף במהות המעלה הייחודית לשמן שומשמן שהוא 'משיך נהורי', והוא על דרך שאמרו (סוכה דף לג ב): "ערבי נחל - שעלה שלה משוך כנחל" דהיינו ששלהבת הנר הבעור על שמן שומשמן היא שלהבת נאה ומשוכה כעלה. וביותר לפי מה שמצאתי במסכת פסחים (דף ח א) שהגמרא מבארת את החילוק בין נר לאבוקה לעניין בדיקת חמץ: "רבינא אמר: האי - משך נהורא, והאי - מיקטף איקטופי" ופירש רש"י: "האי משיך נהוריה - אור הנר נמשך ומאריך במקומו, ואינו דולק בקפיצות אלא נח במקום אחד. מיקטף איקטופי - נפסק וקופץ תמיד", ומעתה נאמר שר הנר המודלק בשמן שומשמן יש בו יותר את מעלה זו שאורו נמשך ומאריך במקומו ואינו דולק בקפיצות כלל, בשונה משמנים אחרים שלעתים רחוקות יכולות גם לקפוף, וכמובן שבשונה מאבוקה שהיא קופצת תמיד. ועל דרך זה גם נוכל ליישב את קושיית הבית יוסף כדרך שסללנו לעיל ונאמר שהנס היה שנרות המנורה דלקו יפה יפה ולא קפצו כלל והייתה בעירתם כאילו הם דולקים בשמן שומשמן.